

De danske landbebyggelser i 1680'erne

De danske landbebyggelser i 1680'erne

Af Peder Dam

2022

SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE

De danske landbebyggelser i 1680'erne
Af Peder Dam

© Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2022

Udgivet med støtte fra Landbrugets Kulturfond, Farumgaard-Fonden,
Landsdommer V. Gieses Legat og Gads Fond

ISBN 978-87-7500-219-1
Layout/omslag: David Engelby
Figurgrafik: Peder Dam
Tryk: Jespersen Tryk + Digital
www.kildeskriftselskabet.dk

Forsiden af omslaget: Udsnit af 'Prospekt af egnen om Jægerspris'
1782 af Jens Juel (1745-1802). Statens Museum for Kunst.

Bagsiden af omslaget: Udsnit af rytterdistriktskort over Kelstrup, Kir-
ke Stillinge Sogn 1768-1769. Geodatastyrelsen.

INDHOLD

KILDESKRIFTELSKABETS FORORD	7	Terræn	54
INDLEDNING	8	Differentieret arealudnyttelse	56
CHRISTIAN 5.S MATRIKEL	10	Landskort: Andel af ager	59
Tidligere jordtakseringer, landgilde og hartkorn	10	Landskort: Hartkorn pr. areal	59
Baggrunden for Christian 5.s matrikel	12	DYRKNINGSSYSTEMER	62
Opmåling og vurderingsarbejdet på Øerne	13	Trevangsbrug	66
Agrene	15	Tovangsbrug	68
De uopdyrkede arealer	18	Fire- og femvangsbrug	70
Snekkerup 1682.	20	Alsædsbrug	72
Opmåling og vurderingsarbejde i Jylland	22	Græsmarksbrug	73
Agrene	22	De nordjyske dyrkningssystemer	76
De uopdyrkede arealer	26	Øvrige dyrkningssystemer	77
Søby 1683	27	Enkeltgårde, dobbeltgårde, hovedgårde og huse	80
Gundesbøl 1683	28	BEBYGGELSER	81
Bearbejdning frem til den endelige matrikel	30	Bebyggelsestypernes karakteristika	81
KILDEKRITISK BRUG AF DENNE UDGIVELSE	35	Geografisk fordeling	83
Bebyggelsesdefinition	37	LITTERATURLISTE	87
Bebyggelsesplacering og -navn	40	Christian 5.s matrikel på Rigsarkivet	91
Agerareal	41	TABELLER	92
Hartkorn.	42	Introduktion til tabel 1-4.	92
Gårde og huse med jord	45	Tabel 1: Bebyggelser og sogne	97
Huse uden jord	46	Tabel 2: Herreder	491
Dyrkningssystemer	46	Tabel 3: Amter og landsdele	495
Arealrelative værdier	48	Tabel 4: Efter nutidens kommuner	497
LANDBRUGSLANDSKABET	50	Noter til tabel 1-4	501
Jordbund	51	REGISTER	507

Kildeskriftselskabets forord

I 1680'ERNE gennemførte den danske enevældes embedsmænd et gigantisk skatteteknisk projekt: Kongerigets samlede landbrugsareal blev opmålt, registreret og vurderet, alt sammen med det formål at skabe grundlaget for en effektiv, retfærdig og hård beskatning af jorden. Resultatet blev den såkaldte Christian 5.s Matrikel 1688 med detaljerede og standardiserede oplysninger om mere end 58.000 gårde og 500.000 marker, som gennem flere generationer har været en rigt flydende kilde for landbohistorikere, navneforskere og personal- og lokalhistorikere om ikke kun 1680'ernes landbrug, men om talrige forhold i landbosamfundet før udskiftningerne omkring 1800.

De originale lange rækker af markbøger, modelbøger, matrikelbøger m.m. i Rigsarkivet er digitalt tilgængelige for enhver med internetforbindelse, men denne tilgængeliggørelse af det primære kildemateriale overflødiggør ikke det, som nærværende udgivelse tilbyder, nemlig et let tilgængeligt, systematisk og pålideligt overblik i tabelform beriget med supplerende oplysninger og muligheder for sammenligning. Dette behov for tilgængelighed er selvfølgelig ikke først opstået i dag, og i en vis forstand er denne bog en ajourført udgave af Henrik Pedersen: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688* (København 1928), hvis man ved det lille ord „ajourført“ forstår talrige rettelser, en serie nye oplysninger og oversigter og ikke mindst konsekvent anvendelse af de nugældende standardiserede stedsnavne, som ikke forelå på Pedersens tid, og de muligheder, som de seneste årtiers digitale kortlægning har skabt. Det forelig-

gende værk har dermed en solid videnskabelig merværdi i form af flere informationer, større præcision og lettere tilgængelighed.

Udgiveren, museumsinspektør, ph.d. Peder Dam, har lagt en endog meget stor arbejdsindsats i at gøre det nemt for en meget bred kreds af fagfæller og andre historisk interesserede at finde og bruge oplysninger fra Christian 5.s matrikel, og for denne tjeneste skylder vi ham stor tak. Tak skal ligeledes de to tilsynsførende, overinspektør, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen og lektor, ph.d. Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, samt ikke mindst Landbrugets Kulturfond, Gads Fond, Farumgaard-Fonden og Landsdommer V. Gieses Legat, der har bekostet trykningen, have.

København den 23. august 2022

Sebastian Olden-Jørgensen (formand)
Holger Berg, Carsten Jahnke, Morten Fink-Jensen,
Michael Dupont, Caroline Nyvang, Rasmus Mariager

Indledning

8 Landbohistorie omhandlende de folk, der boede ude på landet, og landbrugshistorie omhandlende landbrugserhvervet og landbrugslandskaberne har traditionelt fyldt meget inden for dansk historieskrivning. Det er kun naturligt, da langt hovedparten af befolkningen boede på landet, og da landbrugsprodukterne dominerede eksporten helt op til midten af 1900-tallet. Danmarks historie og kultur er i høj grad rundet af landbohistorien, og landbruget bør ligeledes indtage en helt central plads inden for økonomisk historie. Hvis man arbejder med forvaltning af – eller bare interesserer sig for – det nutidige landskab og naturen, kan og bør landbrugshistorien ligeledes inddrages for at forstå, hvordan det ser ud i dag. Uden for byerne er landskabet på godt og ondt rundet af landbrugets kamp gennem årtusinder for at få 'kontrol' over naturen og for at optimere udbyttet. Og denne kamp har efterladt os med meget forskellige landskaber i f.eks. de jyske hedeegne, de skovrige hovedgårdslandskaber og de østdanske morænesletter, hvor der allerede i forhistorisk tid var et relativt tætbebygget landbosamfund. Landbohistorie og landbrugshistorie er aflejret i det landskab, som vi har i dag.

Med denne udgivelse håber jeg at lette og forbedre adgangen til en af de mest centrale kilder til dansk landbohistorie og landbrugshistorie: Christian 5.s matrikel fra 1680'erne. Matriklen var et kæmpeprojekt og et resultat af den tidlige enevældes ønske om at få en præcis, retfærdig og ensartet vurdering af landbrugenes størrelse og produktionskapacitet med henblik på bedre og højere skattesætning. I de indledende kapit-

ler i denne udgivelse diskuteres det, hvorvidt matrikuleringen så også blev 'præcis', 'retfærdig' og 'ensartet'. Men både det indledende opmålingsarbejde og det endelige resultat var en imponerende bedrift. Hver enkelt af de over 500.000 agre blev opmålt med kæde, jordernes dyrkningsmæssige kvaliteter blev vurderet, de uopdyrkede områder blev vurderet, og landsbyernes komplekse dyrkningssystemer, som havde rødder tilbage til som minimum højmiddelalderen, blev beskrevet. Matriklen er uden sammenligning den bedste kilde til landbrugslandskabet og landbebyggelserne i dyrkningsfællesskabets tid, før forholdene blev ændret markant under landboreformer omkring år 1800. Matriklen viser de rammer, som omkring 80 % af befolkningen ude på landet levede under. Det daglige liv var helt anderledes for en bonde på en gård i en stor landsby med et komplekst og agerbrugsorienteret dyrkningsfællesskab end for en bonde på en enkeltliggende gård i et vestjysk hedelandskab uden nævneværdigt fællesskab med andre bønder. Matriklen giver et godt indblik i disse rammer og forskelle, og i denne udgivelses hoveddel, tabel 1, kan de centrale oplysninger tilgås for mere end 12.000 landbebyggelser.

Tabel 1 bygger både på andre historikers arbejde med Christian 5.s matrikel i 1900-tallet og mit arbejde med at samle, digitalisere og analysere matriklens data gennem de sidste tyve år. Kernen i tabel 1 er Henrik Pedersens ekstrakter fra matriklen, *De danske landbrug* fra 1928, med antallet af gårde/huse, tønder hartkorn og det dyrkede areal ved hver landbebyggelse. Dette værk digitaliserede jeg i forbindelse med mit

speciale (2004), og dataene var bl.a. en af hovedkilderne ved analyserne i Historisk-Geografisk Atlas udgivet i 2008 i samarbejde med Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen. Dataene blev også benyttet i min ph.d.-afhandling (udgivet 2010) og postdoc-afhandling (udgivet 2015), sidstnævnte omhandlende stednavnene, hvortil der blev fundet de nutidige staveformer af bebyggelsesnavnene. Jeg har dog også længe gået og tænkt på, at materialet burde udkomme som en egentlig kildeudgivelse, som ville give flere mulighed for at benytte oplysningerne. Derfor har jeg de sidste år arbejdet på at berige oplysningerne med klassifikation af landsbyernes dyrkningssystemer, som Karl-Erik Frandsen udarbejdede i forbindelse med sin doktorafhandling fra 1983, *Vang og Tægt*. Desuden er de geografiske placeringer af bebyggelserne i den digitale kortlægning blevet forbedret og de arealrelative værdier for hvert ejerlav er udregnet ved brug af den digitale DigDag-kortlægning af ejerlavene 1688 (www.digdag.dk), så der i tabel 1 optræder andel af ager pr. ejerlav (%) og den relative hartkornsvurdering pr. ejerlav (tønder hartkorn pr. km²).

Jeg er bevidst om, at mange vil bruge denne udgivelse som opslagsværk: f.eks. til at finde antallet af gårde og huse i en bestemt landsby, til at finde ud af hvor mange tønder hartkorn, der var til et sogn eller ved en hovedgård, eller til at undersøge hvilket dyrkningssystem, der var i brug i et bestemt område. Men jeg håber, at de indledende kapitler også vil blive brugt af dem, som vil et spadeestik dybere. Udgivelsen er tænkt som en samlet pakke. Tabel 1 indeholder de primære data, mens de øvrige tabeller, med gennemsnit for herreder, kommuner og landsdele, samt de indledende kapitler kan sætte de konkrete oplysninger om de enkelte landbebyggelser i en større regional kontekst samt i et kildekritisk lys. Hvad var det almindelige på egnen? Og hvad var det landstypiske? Hvor og hvordan skal man være særlig påpasselig med ikke at anvende dataene fejlagtigt?

Det forventes, at de indledende kapitler oftere vil blive læst drypvis af brugerne i stedet for en sammenhængen-

de læsning fra start til slut. Enkelte steder vil der derfor være faglige gentagelser, for at indholdet kan forstås afsnit-for-afsnit.

Bogens primære målgruppe er historikere uden større kendskab til landbrugshistorie. Folk med speciale i landbrugshistorie vil derfor sikkert synes, at visse basale ting bliver unødigt forklaret, mens ikke-historikere måske omvendt vil have brug for at slå et par begreber op undervejs. Jeg håber dog at have ramt et balancepunkt, som flest potentielle brugere vil finde tilfredsstillende. En afgørende bevæggrund for kildeudgivelsen har i hvert fald været et håb om at gøre oplysninger om landbebyggelserne og landbrugslandskabet i 1680'erne lettere tilgængelige, lettere forståelige og lettere at sætte i en regional kontekst for dem, der ikke er specialister i landbrugshistorie.

Peder Dam, Bildsø 15. august 2022